

PRILOG ISTRAŽIVANJU TRADICIJSKIH VJEROVANJA U NADNARAVNA BIĆA BUKOVICE

Matija Dronjić

Etnografski muzej u Zagrebu
matija@emz.hr

Sažetak

U radu su izneseni rezultati etnografskih terenskih istraživanja koje je autor poduzeo na području Bukovice od 2010. do 2018. godine. Građa se bavi vjеровanjima lokalnog stanovništva u natprirodno, fantastično i „onostrano“, odnosno pripovijedanjima o vilama, vješticama, morama, urocima, *valačima* (osobama posebnih moći koje su pomagale drugima u borbi protiv nadnaravnih uzroka njihovih tegoba), vukodlacima i drugim noćnim utvarama, a kontekstualizirana je pomoću antologijskih etnografskih zapisa Vladimira Ardalića s kraja 19. stoljeća.

Uvod

„Narod. *Ćud.* (Bukovičanci) U Bukovici, koja se prostire od Krke do Karinskog mora, narod je jedan, koi je pun vračara i vračarica. Vila niko nije zaboravijo: i dan današnji da ij opažaju, kažu, i čuju pjevati. A baš sav narod je vilovski.“ (Ardalić 2010: 26)

Na samom kraju 19. stoljeća ovim je riječima Vladimir Ardalić započeo opis svojih sumještana i sugovornika u tekstu objavljenom u jednom od prvih izdanja *Zbornika za narodni život i običaje Južnih Slavena* (1989). Dugogodišnji suradnik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, plodan etnograf, veliki entuzijast i lokalni znalac, stvorio je korpus antologijskih zapisa o „narodnom“ životu u Bukovici u čijem se fokusu našao prostor njegovih rodnih Đevrska (danas u sastavu Općine Kistanje u Šibensko-kninskoj županiji) (Roksandić 2011). Iako sam se s Ardalićevim radom susreo još kao student, u ranim fazama studija etnologije i kulturne antropologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, tek sam ga u apsolventskim godinama počeo pomnije iščitavati i koristiti se njime za izradu vlastitih upitnica, koje sam od 2010. godine nadalje upotrebljavao tijekom nekoliko terenskih istraživanja na području Bukovice.

U prva dva istraživanja sudjelovao sam kao suradnik na projektu „Identitet i etnokulturno oblikovanje Bunjevaca“, pod vodstvom dr. sc. Milane Černelić, tada redovite profesorice na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. U listopadu 2010. godine zaputio sam se u selo Medviđu, a u lipnju iduće godine nastavio istraživati na širem prostoru Kruševa nakon čega su zaključene terenske aktivnosti na području Republike Hrvatske te se naš fokus sukladno s terminskim planom projekta pomaknuo prema Bačkoj, odnosno prema podunavskoj grani Bunjevaca. Igrmom slučaja, prikupljenu građu nikada nisam objavio, iako sam nekoliko puta predstavio njezine dijelove¹.

¹ Primjerice, 2014. godine donio sam kratak pregled istraživanja u predavanju naslovljenom „Uvod u predajni krajolik Ravnih kotara i Bukovice“, održanom u sklopu Radionice o interkulturnom i transkulturnom dekodiranju i identifikaciji revitalizacijskih potencijala u sklopu europskog projekta „Kula Jankovića: spomenik kulture, pokretač održivog razvoja Ravnih kotara“ u Islamu Grčkom, a idućih sam godina nekoliko puta predstavljao građu studentima Studija etnologije i antropologije Sveučilišta u Zadru, gdje sam održao niz gostujućih predavanja u sklopu raznih kolegija.

Idućih godina posjetio sam Bukovicu više puta, ponajprije zahvaljujući prijateljevanju s dr. sc. Mariom Katićem, izvanrednim profesorom na Sveučilištu u Zadru, koji je tih godina pripremao izradu doktorske disertacije na temu praksi obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom u zaobalnom dijelu primorske Hrvatske zbog čega je iznimno dobro poznao istraživani prostor. U međuvremenu se pružila prilika i za treću formalnu istraživačku kampanju, ovog puta u sklopu programa Ministarstva kulture Republike Hrvatske pod naslovom „Golubić, Kudin most – kulturni krajolik“, čiji je nositelj bio Odjel za etnologiju i antropologiju Sveučilišta u Zadru. Tijekom 2018. godine, na inicijativu Konzervatorskog odjela u Zadru i tadašnje konzervatorice Lepe Petri, dr. sc. Mario Katić okupio je interdisciplinarni tim čiji je zadatak bio izraditi studiju zaštite karaktera krajolika kanjona rijeke Krupe na osnovi terenskih rekognosciranja, pregleda arhivske dokumentacije te analize građe prikupljene istraživanjima. Prihvatio sam njegov poziv te smo se uputili na istraživanje koje je obuhvatilo lokalitete Krupu, Golubić i Kaštel Žegarski. Godinu dana poslije rijeka Krupa proglašena je zaštićenim kulturnim dobrom u kategoriji kulturnog krajolika, a mi smo dio etnografske građe prikupljene terenskim istraživanjem objavili u elaboratu naslovljenom „Studija zaštite karaktera krajolika kanjona rijeke Krupe“ (Katić [ur.] 2019, Dronjić, Katić i Kale 2019: 45-60).

Nakon terenskih istraživanja, na poticaj dr. sc. Martine Dubolnić Glavan, znanstvene suradnice u Zavodu za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, dr. sc. Mario Katić i ja usmjerili smo se na ovaj prostor istražujući arhivsku građu. Proučavajući dio rukopisne ostavštine arheologa Luke Jelića (1864. – 1922.) pohranjene u Arheološkom muzeju u Splitu – konkretno etnografske zapise iz Bukovice i Ravnih kotara² – među ostalim smo i nadogradili dosad poznati korpus predaja o starom stanovništvu (više u Dronjić 2012) novim primjerima s područja Bukovice. Istraživanje smo predstavili u sklopu skupa „Luka Jelić (1864. – 1922.): istraživač i znanstvenik: valorizacija znanstvenog opusa“ održanog u Zadru 24. listopada 2019. godine, a njegove rezultate detaljnije smo razradili u tekstu namijenjenom zborniku skupa pod naslovom „Folkloristički pabirci: etnografski rad Luke Jelića“, koji je u postupku objave u trenutku pisanja ovih redaka.

Stoga, moja je želja u ovom prilogu objaviti svu preostalu neobjavljenu građu s prostora Bukovice koju sam prikupio od 2010. do 2018. godine kako bih, figurativno govoreći, „zatvorio krug“ gotovo desetljetnog istraživanja ovog područja. Tijekom triju istraživačkih kampanja razgovarao sam sa šezdesetak osoba uglavnom visoke životne dobi, od kojih je gotovo polovica rođena dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća. Podjednako su zastupljeni sugovornici obaju spolova, a s

² AMS, Arhiv Jelić, II., XII., XXIII.

obzirom na etničku pripadnost oko dvije trećine ispitanika izjasnilo se Hrvatima (uglavnom prve dvije kampanje), dok su se ostali identificirali kao pripadnici srpske nacionalne manjine (treća kampanja). Istraživanje je provedeno tehnikom polustrukturiranog intervjua, otprilike tri četvrtine razgovora snimane su digitalnim diktafonom, dok je četvrtina bilježena ručno ili na izričit zahtjev kazivača ili zbog nepovoljnih uvjeta koji bi utjecali na tehničku kvalitetu zapisa (primjerice, razgovori na otvorenom tijekom vjetrovita vremena, razgovori u neposrednoj blizini radnih strojeva, prometnica i sl.).

Kao što i sam naslov priloga govori, izložena građa bavi se pitanjima vjerovanja lokalnog stanovništva, primarno predodžbama o „onostranome“, natprirodnom i fantastičnom: vilama, vješticama, morama, urocima, *valačima* (osobama posebnih moći koje su pomagale drugima u borbi protiv nadnaravnih uzroka njihovih tegoba), vukodlacima i drugim noćnim utvarama; kao i predodžbama o mjestima na kojima se naoko brišu granice između ovoga i onoga svijeta, zbilje i tradicijske (folklorne) fantastike. Kako je od vremena kada sam započeo istraživati Bukovicu do vremena kada će ovaj tekst ugledati svjetlo dana proteklo više od desetljeća, svjestan sam da su mnogi od mojih sugovornika već preminuli. Unatoč tomu, zbog osjetljivosti teme ipak sam ih odlučio anonimizirati³. Na jednak način postupio sam i u slučajevima kada se imena osoba spominju u negativnom kontekstu, odnosno kada su u raskoraku s općeprihvaćenim moralnim normama zajednice⁴, ili kako bi Ardalić kazao (2010: 25): „Od koga što bi, to o’đe ne ću kasti: kad svijet može zagonetke pogađati, nek pogađa i to.“

³ Štoviše, neobično velik broj kazivača zamolio me da im ne navodim imena u budućim publikacijama, pogotovo u Kruševu. Određeni su iskazali bojazan da bi sumješteni ili njih ili njihove obitelji mogli izvrći ruglu, dok su se neki pribojavali „što će fratri reć“. Distinkcija se vidi primarno u navođenju lokaliteta na kojem je kazivanje zabilježeno te se u pojedinim slučajevima neizravno referiram na njihov spol (u formulacijama poput „kazivačica je napomenula“ ili „prema riječima kazivača“. Istražujući vjerovanja u nadnaravna bića na području Dalmatinske zagore Luka Šešo primjećuje svojevrsan problem „nazadnosti“ na prostoru Bukovice, po čemu se razlikuje od ostalog istraživnog prostora. Zaključuje da je riječ o prostoru u kojem se i hrvatsko i srpsko stanovništvo – uglavnom povratnici raseljeni tijekom Domovinskog rata – nalazi u delikatnoj političko-etničkoj situaciji u kojoj se pribjegava negiranju, autocenzuri i racionalizaciji sadržaja na ovu temu ne samo iz bojazni da će ih pripadnik „intelektualne elite“ (odnosno istraživač, kako ga Šešo označuje) smatrati nazadnima nego da će „nazadnost“ dobiti i etnički predznak što je neprihvatljivo jer i Hrvati i Srbi nastoje ne ostaviti negativan dojam (Šešo 2016: 156-157).

Vila nagorkinja

„Kažu, da su vile prelijepa djevojke, u nekakvoj sjajnoj robi obučeje, koja ni gleti ne da u se; ali da imadu do koljena noge od mazge, pa ko ij vidi, da im se za boga čuditi ni smijati ne smije. Kažu tako da im se jedan nasmija, a one da su ga uzele pa prebacivale prô brda jedna drugoj na ruke.“ (Ardalić 2010: 277)

U narativima stanovništva istraživanog područja vila žensko je biće neobične ljepote, vitka stasa i duge kose, odjevena u bjelinu, „ali nije sva kao čovjek, ima noge ko magare“ (Medviđa) ili „su joj noge kozje“ (Kruševo). Ima krila i može letjeti, a nerijetko provodi vrijeme u društvu drugih vila igrajući kolo. Frazom „vila nagorkinja“ komplimentirale bi se izrazito lijepe djevojke, dok ona ujedno svjedoči o predodžbi kako ova fantastična bića stanuju na osamljenim planinskim vrhovima⁵ južnog Velebita.

Vile su se susretale na planini, ali i u blizini sela u Bukovici, neposredno ili su ostavljale tragove kopita na mjestima na kojima su igrale kolo: „Vidjeli bi ljudi male stopice pa su govorili da su to kao vile bile“ (Kaštel Žegarski). Nerijetko su se viđale oko izvora vode, pa su neki i prozvani po njima, poput Vilinog vrela na području koje lokalno stanovništvo naziva Prezid dolac (Golubić) ili Viline vode na brežuljku nedaleko od Pilipovića (Medviđa). Usto, motiv vile koja se umiva na izvoru omiljen je u pričama lokalnog stanovništva:

„Imamo mi jednu ogradu gore, voda se zove Osa. I moja baba pokojna pričala, tamo se cura umivala. Imala je duge kose. I kazala joj ta njena mater, od moje babe, dobro si ti dušo uranila kad umivaš. A ona kad se okrenila njoj, ona je vidila da to nije cura, nego vila.“ (Kruševo)

⁴ Drugim riječima, ako se nečije ime i prezime spominje u kontekstu priče o vješticama (kada je osoba sama imenovana vješticom) ono je zamijenjeno generičkim osobnim imenom koje je učestalo u zajednici. S druge strane, budući da su *valači* smatrani osobama od povjerenja, štoviše, osobama kojima mnogi duguju život, navodim ih bez anonimizacije, onako kako su ga/je sami kazivači naveli.

⁵ „Najviše vile prebivaju onđe đe njima niko prići ni doći ne može, a to su velike i uzvišene grede i kukovi, kojima ne more prići man da gavran i orao.“ (Ardalić 2010: 277)

S jedne strane, predaje vile opisuju kao plaha bića, oprezna u susretu s čovjekom: „Vile su u staro doba bile tu. Vidite ovo brdo veliko... Gradina se zove. Velika Gradina. To bi vidili oni koji čuvaju blago, pa da vide kako igraju kolo. Onda kaže, čim opaze nas, onda uteku!“ (Kruševo)

Međutim, zabilježeni su i narativi koji dočaravaju njihovu naglu narav: „Bio je jedan naš, neki Ante Bašić... Sićam se da su drugi pričali... Da su tu oko kuća Bašića, uveče su gonili ovce, stado, a on je osta kod kuće da će večerati. I kad je pošao, došao kod kuća pod Krčom, mi tako kažemo, i vidio on da se kolo igra. Bilo je to litnje doba, sve buja i tako... A tu bili vinogradi i on rekao njima, nagrdio ih, što ste vi cure sad uvatile kolo, a ovce su možda već u vinogradu i rade štetu. I pogleda malo bolje, učinile mu se nepoznate. Imale su duge kose, a noge čudne, kao kozje. I veli, jedna se pušta i trisnula ga. Onda su mu kasnije drugi rekli da su to bile vile“. (Kruševo)

Ambivalentnost vilinske naravi jedna je od osnovnih karakteristika narativa o ovim bićima, u čemu se uostalom i očituje njihova „onostranost“. Vila naglo reagira u situacijama kad je ljudi ne poštuju, ali jednako tako i nagrađuje dobrotu koristeći se svojim natprirodnim moćima. Ardalić bilježi (2010: 280):

„Vile koliko mogu učiniti svijetu dobra, toliko i zla; one mogu svojim očima bandu a bandu prostrijeliti. Pripovijedaju, da su došle pred nečiju kuću i stan, u kome je bilo dosta blaga: ovaca i koza; upitale su kako živu ti kućani, imaju li omršaja⁶. Oni su odgovorili da oni ne jedu mesa, nego o gozbami, jer da nemaju šta klati. A one su kozijač ošinule očima u avliji, i odma ij je sedam palo, te su im rekle: „Kad ste željni mesa, eto vam ga, pa se najite i zagaste suvotinju.“

S druge strane, u Medviđi je zabilježeno nekoliko inačica priče s motivom vile koja je darovala plodnost pastiru koji joj je napravio hlad dok je spavala i tako mu zahvalila:

„Neki Mršić našo vilu da spava i metne veše glave grane neke, i ona kad se probudila ona došla k njemen. Jesi mi ti granu metnija nad glavu? Veli, jesam. Što želiš? Reci, što želiš? Želim da nam date dosta blaga. Koza. I od tada imaju sreće u kozama, i danas ih imaju mnogo.“

⁶ *Omršaj*, m. masna hrana. (Ardalić 2010: 473)

Stoga je i stajalište lokalnog stanovništva o vilama dvojako. S jedne strane, načelno se smatraju dobrim bićima (u usporedbi s vješticama, morama i sličnim bićima koja su isključivo okarakterizirana kao zlonamjerna), dok su s druge strane korištene kao sredstvo za plašenje djece. Prema riječima kazivača, u Kruševu se često kazalo: „Odnit će te vila na Velebit!“

Na istom lokalitetu zabilježeno je razmjerno malo predaja o vilama u odnosu na druga istraživana sela, a iz prikupljenih podataka razvidno je kako su nerijetko izjednačavane s vješticama: „Vištice i vile, to ti je isto. Ista stvar! To se samo po noći sastajalo. I letalo, a kud je letalo to samo oni znaju.“ Također, lokacije poput Tulovih greda na Velebitu (sl. 1) ili Vrčeva, brda u jugozapadnom dijelu Ravnih kotara⁷, koje su kazivači često navodili kao staništa vila ujedno su i lokacije vještičjih sastanaka (usp. Šešo 2013/2014).

sl. 1. Pogled na Velebit iz Kruševa. Foto: Matija Dronjić, 2011.

Ni o drvo, ni o kamen

„Kažu, da vještice mogu kroz ključanicu od brave ući i izaći; da se naviše pretvaraju u letuće stvari, kao u tice svake vrste, u crne kokoši i u tuke. One imadu svoj delvet više puta pro godine i svoje sastanke, a najviše se vrlaju štokuda okolo poklada, t. j. zadnje neđelje od mesojeđa. Tadaj im je dodato, da mogu raditi štogod oće: najdraže im je srca djetinja jesti, pa od obra vola mlada i od konja.“ (Ardalić 2010: 281)

U predodžbama lokalnog stanovništva vještice odnosno *vištice*, *viščice* ili *štrige*⁸ maliciozna su ljudska bića s posebnim moćima kojima mogu naštetiti drugim ljudima i njihovu vlasništvu, u prvom redu domaćim životinjama ili usjevima. Iako su pojedini kazivači naveli kako vještice mogu biti i muškarci i žene, ipak prevladava konsenzus kako je u prvom redu riječ o starijim ženama čiji je izgled na neki način odavao njihovu „pravu prirodu“. Ponajprije, „vješticu se moglo prepoznati po zlim očima“ (Medviđa), dok je u Kruševu zabilježeno kako „vištica ima jedno oko crno, a drugo zeleno“. Također, vještica se nerijetko pojavljuje uoči ili nakon nekog zlodjela na vratima kuće i „dođe pitat nešto“ (Kruševo).

Druga dimenzija vještijeg izgleda potpuno je onostrana, a predstavljena je u liku tzv. „noćne“ vještice (usp. Pócs 1999, Mencej 2006: 187-242). Odnosno vještice koja se pojavljuje kao *varnica* (iskra) ili *svića* koja obilazi selo po mraku: „Puno se toga vidilo preko lita. Vištica se vidjela kao svića, tih svitnjaka bude preko lita puno.“ (Kruševo)

Kazivačica iz Medviđe osvrnula se na vlastito, tragično iskustvo:

„Pazi me što ću ti reć. Ja sam imala curicu. Od dvi godine i osam miseci. I ide vatra, svitlo. To je to, dušmanice... Iđe svitlo, a ja ćapila ono moje dite i u kuću. A ona oće da gleda u to svitlo. I došlo to već nama, veše kuće, a ono dva pasa naša, ko dva vuka mrka... Zaroje se, svitla nestade! Petak je. A ono moje dite poboli, gori! Nikako ona nema mira, nosaj, ona plače. I umrla u subotu uveče. To je nju svitlo sigurno sanjelo, sigurno [kroz plač]... Te dušmanice, vištice su to bile.“

Predodžba o nastanku vještice usko je vezana uz još jedno, srodno fantastično biće – *mòru*: „Nekad se dica rađaju u plavoj košuljici⁹ i ako roditelj to ne otkrije svećeniku, onda postane mora. A kad se uda, onda postane vištica.“ (Kruševo)

⁷ Više u nastavku teksta.

⁸ Nazivi nisu lokalno specifični, osim termina *štriga* koji prevladava na području Kruševa.

⁹ Amnionska ovojnica.

I vještica i mòra mogu letjeti, biti nevidljive i uvući se u kuću kroz kakav procijep ili ključanicu. Mòra „pritisne“ (Kaštel Žegarski), „sasne onog koji je meke krvi“ (Medviđa), odnosno muči djecu i mlade ljude u snu na specifičan način:

„A bilo je toga dosta. Djevojka ili dečko spava, onda na nj padne mora i cica mu cice. A onda on se diže i ako je uvati, onda je istuče i više se ne vrati. Tako je to bilo. Ako je ne uvati, onda ništa.“ (Kruševo)

Hvatanje, odnosno javno raskrinkavanje mòre, način je kako se mogu spriječiti opetovani noćni posjeti:

„Bilo je kad se uvati. Moj stric pokojni uvatio. U ruke. I ne znam što mu je platila da je pusti, darovala ga je, samo da ga pusti. I prikazala mu se. Kaže, kad malo uvatiš, nemoj puštat više, nakon toga više nikad neće.“ (Kruševo)

Ili:

„A pričalo se da su žene vatale. Čekaj, čekaj i uvati. A nevidljiva je i prođe kroz bužu od ključa. I kad je uvati i to svima kaže, onda ova više to ne može raditi. Kao, otkrivena je, nema više moć.“ (Kruševo)

Poput vještice, i mòra se može pretvoriti u životinju (najčešće crnu), a kazivači su istaknuli da također dolazi idućeg jutra tražiti nešto:

„E sad ćeš ti čut! E majko božja, istina je sigurno! Ona se može u mačku pritvorit! U mačku! Mi smo radile, sestre i ja, pokojna mater već legla i... Mi ti legle, mi počele spavat, a sestra dobila pritisak, kao guši je. I čule mi to, skočile i upalile svitlo! A ono mačka! Otkud!? I navalile mi, bacale cipele, a mačka biži i viče [smijeh, op. zap.]. I utekne. I ujutro se babi potužili, divanili što je bilo. A kaže ona, ko vam god prvi bude ujutro dolazio nešto tražit iz kuće, taj vam je nasmeta. I stvarno, evo te jedne babe! I mi to sve njoj kazali, da sram je bilo! Ja joj kazala ja ću te čekat idući put kad dođeš, ubit ću te! I nikad više nije došla.“ (Kruševo)

Uz čin neposrednog hvatanja i/ili javnog raskrinkavanja, postoji niz postupaka kojima su se stanovnici istraživanog područja štitili od noćnih posjeta ovih bića. Na svim lokalitetima zabilježeno je kako su majke djeci mazale prsa *bijelim lukom*, u Medviđi se prakticalo mazanje prsa tintom ili ugljenom „da se drugi dan vidi na ženi“, a u Kruševu je zabilježeno kako bi se ispred ulaznih vrata na konac objesio šuplji kamenčić za zaštitu.

Kao što je već naznačeno, nakon udaje mòra postaje vješticom i sastaje se „na raskršćima po noći s drugaricama“ (Medviđa). Na istraživanom području zabilježeno je nekoliko inačica široko

rasprostranjene predaje o vještici koja s pomoću fantastične formule „ni o drvo, ni o kamen“ odleti na sastanak, nakon čega je slijedi sumnjičavi suprug (ili mlađa žena iz kuće) koji nenamjerno čini važnu pogrešku pri izgovaranju magičnih riječi. Primjerice:

„Imala mater sina. Mater imala sina. Mater oženi sina, kad ništa. I jedno veče, vidi on, nešto reče, a mater odleti. Žena odleti. One rekle, ni o drvo, ni o kamen, neg u Brušku pod krušku. A on crni nije razumio, pa reko i o drvo, i o kamen, u Brušku na krušku. I kad on došo, porazbija se sav. Došo kući, e! Tuče mater, tuče ženu, što se sav izrazbijo. Kad on na ispovid popu. Gdje je mater, gdje je žena? Kaže on, to ja ne smin kazat. Kaživaj! I on kaže što je bilo. I kući, udri mater i ženu, ispovidaj se! I drugi put, i treći! I goni on njih popu, ispovidaj se! I ispovidile se i onda više dušmanice nisu mogle bit! (Medviđa)

Zanimljivo je kako se uz izgovorenu formulu¹⁰ vežu različiti lokaliteti. U Krupi je zabilježeno „Ni o drvo, ni o kamen, već više Knina pod orase!“, u Medviđi „Ni o drvo, ni o kamen, neg pravo na Vrčovo!“, a u Kruševu se govorilo kako se „vještice namažu nekom masti pa kažu: ‘Ni o drvo, ni o kamen, neg u Tulove grede!’“ Ardalić, pak, bilježi formulu (2010: 281): „Ni o drvo, ni o kamen, neg pod oras pod Prominu!“

U južnoslavenskim tradicijama, ali i šire, orah se smatra nesretnim drvetom, te je vezan uz koncepte poput smrti i podzemnog svijeta (Vinšćak 2002: 136). I kod Ardalića se eksplicitno veže uz nesreću, vještice i smrt (2010: 264):

„Oras, ko ga ima u avliji, vele, da je nesretan. Osim što najviše puca grom u nji, lad je njegov nezdrav. Ima ljudi da vole na suncu stati neg ići pod nj ladovati; vele da se ne bi pod njim nikad naspava', jer svaka vada na nj pada, a najviše vještice. Ta znate li vi da je naš Vaseljda Amrožić takav pravi i mladi oras ima' pred kućom u avliji, te čim mu sin umrije (bilo mu je 17 godina), odma ga je posjekao. Kune se i dan današnji da nije ima' tog orasa pred kućom, ciko da bi mu sin i danas bijo živ, jer ga je nešto š njega prostrijellilo.“

¹⁰ Formule u stihu koje su izravno vezane uz vještičji let pojavljuju se u hrvatskim predajama o vješticama u brojnim varijantama, ovisno o geografskoj lokaciji. Pravilan izgovor formule, među ostalim postupcima, omogućuje vještici uspješan let, dok onomu koji je pogrešno izgovori također dopušta let, ali zbog omaške u pravilu na odredište dolazi izubijan i izmučen (više u Marks 2007).

¹¹ Moji sugovornici objasnili su da je na Vrčevu „stajao orah oko kojeg su vještice igrale kolo“ (Medviđa). Lokalno stanovništvo nezadovoljno tradicijama koje su ga označile „vještičjim brdom Vrčevom“ odlučilo je na brdu izgraditi kapelicu te je posvetiti Blaženoj Djevici Mariji od Krunice (više u Šešo 2014).

Prema riječima gotovo svih kazivača, vještici sastanci održavali su se na poklade: „Išla su dica gledat oko poklada navečer da će vidit vištice kako letaju!“¹² (Kruševo), a među lokalnim stanovništvom i dalje postoji blijedost sjećanja na praksu vezanja crne krpe ili crnog konca oko *komoštri*: „I ako se, veli, koji odriši po noći, onda se veli da je bila vištica, da se odrišila. Kao, utekla je!“ (Kruševo)

Objašnjenje je moguće pronaći kod Ardalića (2010: 152; 285): „Na poklade uveče svak sprema dobru večeru. Kad se večeralo, „povezali vještice“ i zapretali rog u vatru, onda đekoji dovikuju u komšiluku jedan drugome: „O, Jovane, dobro sveži kobilo, jer će ti zastraniti u selo i štetu učiniti!“ To je reći da ima opaz na ženu, da ne bi etila u vještice. (...) Na poklade osim roga, što svaka kuća mora da zapreće u vatru, da im smrdi tu doći, ma vještice vežu crnijem koncom, pa te uzlove objese o verige nad vatrom: ko to radi, namijeni svakoj uzao. Ako je glas, da je vještica, pa koliko znadu, da po imenu u selu ima vještica, onoliko valja da bude uzlova; ako je vještica s kraja sela, onda joj je s kraja i uzao, i tako sve redom do najkašnjega znade se, kojoj koji pripada uzao. Sad ako su vještice, svaka će se odriješiti; ako li nije, ne će. Tako po tijem uzlovima znadu, koje su one u selu.“

Također, smatra se kako su vještice iznimno aktivne na Jurjevo, a ugrožene su ponajprije domaće životinje:

„Za svetoga Jurja moj pokojni ćaća nije dao blago iz kuće sve dok neko drugi ne prođe, da njegovo ne pokupi čarke na putu. A prije sunca se kitile kuće zelenim grmom, sve. I ove zle žene, što su bile, što bi odnile mliko... I one prije sunca na Jurjevo dođu pitat bilo što, ili konca ili soli, ma bilo što je bilo dovoljno pitat da joj se dade. Tko je to znao, potira je!“ (Kruševo)

¹² Ardalić bilježi da se na vlastite oči uvjerio u stvarnost ovog narativa (2010: 285-286): „Kad se večera na poklade, idu gledati na brdo, kuda vještice lete. To ja nijesam vjerovao; onda lani pozovu me na poklade u društvu da idem. Otišao sam, zasjeo smo na visinu te čekaj i stoj. Kad se ukaza svjetlost, s modrim plamenom velika poput kokoši, đe izađe sred Varivoda daleko od nas 4 do 5 kilometara, pa leti pa leti te u naše selo u neke kuće iščeznu. Kad otalen domale tri izletiše te lêt, lêt pa u druge kuće, i tako na više mjesta viđali smo đe iz kuća dolijeću i izlijeću po više nji!. (...) Eto to sam ja moijem očima vidijo.“

Vještica može „odnit kravi mliko“ (Medviđa), tj. „ukrast vareniku“ (Golubić), odnosno pomusti tuđu kravu s udaljenosti na fantastičan način, muzući crnu vunu ili kakav konopac prebačen preko *komoštri*. Ardalić bilježi (2010: 155):

„Jedna je curica u našem selu, kad su je pitale ženske, kazala: „Bogme moja baka pro grede u kući objesi uže pa iz njega namuze pun kablič varenike, kad joj god pane na um.“ To se potpuno drži da je istina, jer imade nekije, da nemaju ni 10 do 15 glava blaga sitnog, a imaju dosta varenike, sira, mlijeka kisela, masla, i punu mješinu opet skorupa i skute za zimu. Toga ne more naći ni toliko onaj ko imade po stotinu glava blaga. Kažu koja je tako pokradena varenika da sva pomodri, i sirci su modruškasti; a kad su taki, to je znak, da ono, što valja, odnijele su vještice, a gospodaru od blaga ostale su smučaline.“

O rasprostranjenosti i relativnoj starosti ove predodžbe govori podatak kako ju je još 1770-ih zabilježio Alberto Fortis tijekom svojih putovanja Dalmacijom, u kontekstu Morlaka (2004: 44)

„Stare vještice u Morlačkoj znaju bacati mnoge vradžbine; ali jedna od najčešćih ona je kojom se zasušuje mlijeko u tuđih krava da bi vlastite imale više.“

Kako bi se spriječio gubitak mlijeka, odnosno krađa, dio kazivača naglasio je da se na Jurjevo kravu mora pomusti prije zore, a pojedini su se prisjetili kako bi se „priko cilog praga di boravi blago mečala ćuskija. Da ne bi nasmetaló, da ne bi na mliko išlo. Da vištica ne ukine mliko blagu.“ (Kruševo)

Naposljetku, nevezano uz Jurjevo, u Medviđi je zabilježeno vjerovanje da su čobani mogli prepoznati situaciju u kojoj vještice idu oko ovaca te se od nje uspješno obraniti: „Kada se ovce skupe na hrpu i bleje, dođe čoban, baci aljak na pod i udara ga štapom kako bi otjerao vješticu.“

U uroka dva oka

„Vještica mora, lezi doma,
Bog te kleo, sveti Ivan peo!
Ne mogla mi ništa učiniti,
Dok ne prebrojiš po polju travke,
Po gori vršje, po vršju lišće,
Po pasu runju i po magarcu strunju!“
(Ardalić 2010: 287)

Iako je maliciozno djelovanje vještica na domaće životinje – primarno egzistencijalno sredstvo istraživanih populacija u tradicijskom kontekstu – smatrano vrlo ozbiljnim činom, zaštita ljudskog zdravlja i života bila je na prvome mjestu. Dok mora samo muči ljude u snu sisajući im prsa, za vješticu je zabilježena predodžba kako može „srce isisat“ (Krupa). Međutim, u zabilježenim narativima vještice su ponajprije štetile putem raznih uroka koji se u lokalnom govoru označuju nizom raznovrsnih naziva poput *učindbe*, *nasmetalala*, *napade*, *nagaze*, *čaro(to)lije* itd. Urok je mogao biti fizičke prirode, odnosno kakvo klupko vune ili dlake postavljeno na put, skriveno u postelju ili zakopano ispod kućnog praga, ali i kokošje jaje:

„Našlo bi se pretežno svih vrsta konaca. Zakopano... Ma svakako. Jel vi meni vjerujete da sam ja pod poglavačom moje dice to našla. Isto tako, u vrtle su podmećali jaja. Od kokoši. A one ne mogu ić tamo, to je isto neko zlo bilo. I onda što, mi naloži vatru i baci to unutra. I to na raskrsnici puta, di se križa, tu bi naložili vatru. Ili u Zrmanju.“ (Kruševo)

S druge strane, vještica je mogla naštetiti nekome i pogledom, tj. kazalo bi se kako ima *pokvarene oči*: „Kad bi se išlo s ovcama i srelo tu jednu ženu, odma ih tiraj na drugu stranu jer će dvi, tri krep!“ (Kruševo)

Sposobnost da nekome naštetiti pogledom nije bila isključivo rezervirana za vještice, nego se smatralo kako postoje određeni ljudi koji također imaju moć te vrste. Unatoč tomu što njihove namjere nisu bile loše, nehotično su mogli napraviti komu kakvo zlo: „Govorilo se da pokojna, tu jedna žena, da urekne janjca, stoku, ali da nije bila loša, nego to nije znala kontrolirati.“ (Kruševo)

Također, ako osoba nešto pohvali, „onda se urekne. Isto tako, ako se začudi nečemu, isto bude. Tako je tu jedna, od ovih kuća doli, jednom pohvalila tu jednu curicu što je išla, da je lipa i tako, a mala pala u nesvist odma. Ali nije ona to tila, nije znala kako s tim...“ (Kruševo)

Kako bi se anuliralo djelovanje uroka, pristupilo bi se *križanju*, odnosno izvođenju posebnih molitvi. Tijekom terenskog istraživanja zabilježio sam brojne fragmente tih tekstova, ali i jednu gotovo cjelovitu inačicu molitve protiv uroka iz Medviđe:

„Prije se dragi Isus rodi
neg na Mariji¹³ rana zgodi
kako Isus liči
majka mu se diči
urok sidi pod pragom
uročica nad pragom
u uroka dva oka
jedno vodeno
drugo vatreno
poskoči vodeno
utrni vatreno
uroci, zaloci
ja vas molim božjom milosti
da joj krvi ne pijete
da joj kosti ne lomite
da idete u zelenu travu
zelena trava crnoj zemlji dala
crna zemljo, zelena travo
koja jesi leguća, podniti moguća
ja te križom križam
i svete majke likom
da ove bolje ove Marije
da ona ostala zdrava i prava
kao od svoje majke pala
od istoka idu tri svete sestrice
naše tri svete metlice
da očistu ovu Mariju

od svake bole, bolešće
jedna čisti od uroka
druga čisti od zaloka
treća čisti od napade
nagaze
čarotolije
svake bole
od bolešće više nema ništa!¹⁴

¹³ Ime osobe kojoj se želi pomoći.

¹⁴ Slične tekstove zabilježio je i Ardalić (2010: 290-291).

Kazivačica je naglasila da nakon završetka molitve urok prelazi na osobu koja ga pokušava skinuti, pa je potrebno ponovno moliti istu molitvu, uz napomenu kako se tada izgovara vlastito ime. Međutim, u slučajevima kada ovakvi postupci ne bi urodili plodom ili su posljedice uroka bile uistinu ekstremne, lokalno stanovništvo pribjegavalo je obratiti se svećenstvu za pomoć. Primjerice, u Kruševu je zabilježeno sjećanje jedne kazivačice na slučaj vlastite majke koja je izgubila petero djece u njihovim prvim mjesecima života. Očajna žena obratila se za pomoć lokalnom fratru koji joj je savjetovao da pretraži kuću, da bi nedugo zatim utvrdila kako se ispod njezina bračnog kreveta sve to vrijeme krio „križ uzet s groblja“.

Sve do devedesetih godina 20. stoljeća bilo je uobičajeno potražiti pomoć kod svećenika „druge“ vjere:

„Naši su, kao... Naši! Mi katolici namjerno idemo pravoslavnom popu, a pravoslavci katoličkima. I ja gledam, nešto nije u redu s blagom, idem kod pravoslavnog.“ (Medviđa)

Predodžba kako je „molitva od popa druge vjere bolja“ široko je rasprostranjena na istraživanom području pogotovo kod stanovništva i jedne i druge konfesionalne pripadnosti, dok su pojedini sugovornici isticali kako su katolici u pravilu pravoslavnom svećenstvu (Sl. 2) jer su se pribojavali reakcije vlastitih župnika: „Katolički bi se ljutio, nisu mu smili reć. Jer on nije u to virova, pa su rađe išli pravoslavcima.“ (Kruševo)

Naposljetku, fenomen religijskog pluralizma u kontekstu vjerovanja najbolje ilustrira još jedan primjer iz Kruševa. Jedan kazivač iz Kruševa, rođen tridesetih godina 20. stoljeća, ispričao je da je njegova majka prije njega rodila još dvoje djece koja nisu preživjela prvih nekoliko tjedana života. Prema njegovim riječima, i on je bio „slab“ kad je rođen, a kako mu ni fratri nisu mogli pomoći, obratila se za pomoć „popu koji ju je poslao svojim u manastir na Krki“ gdje su ga „kaluđeri križali, uranjali u vodu i molili litanije“. Kazivač je naglasio da su mu spasili život te je napomenuo da je njegova majka nakon toga imala još četvero djece koja su bila savršeno zdrava, što je protumačio kao neupitan dokaz da je „tog dana učindbe nestalo“.

Uz svećenike i „babe koje su križale“ (Medviđa), po pomoć se odlazilo kod *valača* ili *valačica*. Prema objašnjenju kazivača, valač „vala“ u grah, sol ili karte. Bili su na glasu kao „proroci“ (Kaštel Žegarski), vidoviti ljudi koji su mogli „skidati oči i pročitati sve što je u kući“ (Medviđa). Liječili su molitvom, travama i zapisima, a njihovu moć ilustriraju riječi kazivačice iz Kruševa: „Valač je bio jači od baba, on je bio kao profesionalac!“

Najistaknutiji valač na cijelom istraživanom području svakako je stanoviti Đuro Vukić iz Biovičina Sela (današnja općina Kistanje)¹⁵. Prema riječima kazivača, bio je na glasu kao čovjek posebnih sposobnosti, a u posjet bi se obvezno dolazilo s malo soli i komadom odjeće osobe kojoj je trebala pomoć:

„On je bio vidovit čovik! Znao je pripoznat ko je bolestan, nešto bi se robe od tog čovjeka nosilo njemu. I so, obavezno so! I po tome on zaključio što je...” (Kruševo)

Zabilježena su zanimljiva kazivanja o čudesnim rezultatima njegova rada. Primjerice, znao je uputiti ljude na izvor uroka:

„Gledaj ovo, njeni su [referira se na suprugu, op. zap.] držali konje i krepavali su im ti konji. I onda su oni išli kod njega, i on im je rekao da ima jedna crvena krpa tu gdje ulaze oni ispod, da je netko napravio nešto i da zato krepavaju. Pol metra ispod praga kopajte i nađite crvenu krpu. I kaže, nađite i neće vam više krepavat. I tako su napravili i sve je bilo dobro.“ (Kruševo)

Nakon što bi se sporan predmet pronašao, bilo ga je potrebno uništiti na siguran način, što je nerijetko uključivalo izgovaranje posebne formule:

„Đuro bi znao kazat ovo zamotajte i bacite u Zrmanju. I recite to što sam vam ja reka – kako ovo nosilo, da onoga nosi ko vam je to napravija.“ (Kruševo)

Njegovi naputci katkad su uključivali specifične zadatke s određenim zabranama, koje su se morale poštovati ako se očekivao pozitivan rasplet situacije:

„Taj Đuro je tražio, ja sam bila tada mala... Nisu se slagali brat i nevesta, i majka je išla svukuda, i tom Đuri i on joj je rekao da iz živih vrila vode donese, kao da će to pomoć. Ali kad ide po tu vodu, da ne smi s nikim progovoriti. A ja išla i mene stric usrije! I on mene pita da kud ću, a ja ništa, okrenem glavu. Sad meni nezgodno, on stariji čovjek... I ja se pritvorila, da mi je nešto, samo da odem [smijeh, op. zap.], da ne bi krivo napravila kako je on reko...” (Kruševo)

¹⁵ S obzirom na prikupljenu građu i podatke iz literature, razdoblje u kojem djeluje Đuro Valač proteže se od vremena neposredno nakon završetka Prvog svjetskog rata pa sve do osamdesetih godina 20. stoljeća (Šešo 2016: 236, Lulić-Štorić 2000). Budući da je riječ o realno dugom razdoblju, može se pretpostaviti kako se u liku Đure vjerojatno utjelovljuje i nekoliko osoba koje su bile na glasu kao oni kojima se odlazilo po pomoć.

Također, bio je poznat i kao osoba koja može izraditi zapise:
„Išlo se Đuri valaču i za svaki slučaj, kad se cura tila udat ili tako nešto... On bi napravija i neki zapisić, da se nosi u robi unutra, da se to ne vidi, da mu ne smeta. Tu je bio jedan dečko, čim bi ga ta osoba vidila on bi zamjera. Onesvistija se. I svukuda je njegova mater išla, ali tek mu je Đuro valač pomoga. Napravija je taj zapis, ovaj ga je nosija oko vrata i više nije bilo problema.“ (Kruševo)

Unatoč velikoj popularnosti Đure Vukića, zabilježeni su samo rijetki fragmenti sjećanja na priču o tome kako je postao valač. Zahvaljujući terenskim istraživanjima Jasenke Lulić-Štoriće, kustosice Etnografskog odjela Narodnog muzeja u Zadru, ostala je sačuvana jedna od inačica predaje kojom se otkriva fantastično podrijetlo moći ovog iznimnog čovjeka (2000: 69):

„Kad je kao mladić čuvao volove na *Dobrom dolu u Velebitu*, zaspao je na vilinu *guvnu*. Vile su ga razljućene probudile, podarivši mu život nakon što im je obećao svoju poslušnost. Tada su ga one osamnaest dana vodile po Velebitu i upoznale sa svojstvima trava i načinom liječenja. Nakon toga Đuro se vratio u selo i radio kao travar.“¹⁶

Uz *valača* Đuru, u razgovorima s lokalnim stanovništvom nekoliko se puta pojavilo ime njegove prethodnice Sene (ili Senije) koja je prema pričanju kazivača živjela u okolici Kruševa. U Karinu je sredinom sedamdesetih godina 20. stoljeća neki Ivaniš „skidao madrun“ (bolest trbuha), a na glasu kao dobra valačica bila je Đurina suvremenica, stanovita Peka iz Benkovca (ili Popovića) koja je liječila travama.

¹⁶ Predodžbu o interakciji vila i čovjeka koji je obogaćen „skrivenim znanjima“ zapisao je i Ardalić (2010: 277): „Tî kad bi se vratili, onda bi se tek znalo na njima, da su s vilami išli, jer koga one uzmu sobom, valja da je kaderan, te nagone ga, da š njima posla mora imati. I taj sve poslije trave od ljekarija poznaje, i zovu ga da je s vilovske strane.“ Pedesetih godina 20. stoljeća Maja Bošković Stulli bilježi kazivanja o Đuri iz „Bivičina“ sela (sic) u Pokrovniku pokraj Drniša (1952: 69) te Ličkom Cerju (1955: 128) u kojima se navodi kako su mu moć podarile vile, zbog čega ga Zoran Čiča izjednačuje s vilenjakom (2002: 87-88). Također, i Luka Šešo tijekom svojih terenskih istraživanja u Bukovici nailazi na podatak o stanovitom Đuri koji je tvrdio da je zahvaljujući vilama pružao „pomoć narodu“ (2016: 236). Međutim, u sjećanju Šešine kazivačice dotični je bio na glasu kao varalica koji se koristio svojim „vilinskim“ renomeom kako bi uvjerio imućne seljake da prepuste zemlju državi u sklopu agrarne reforme nakon Prvog svjetskog rata (2016: 237).

sl. 2. Manastir s crkvom Uspenja Bogorodice, Krupa. Foto: Matija Dronjić, 2012.

Pokozlaćio se, mrtvi se diga!

„Kao što ima vila i vještica, tako ima i vukodlaka; njima kažu i: lóde, váde, učovjesti, utvare, prikaze, gadaline, plašila i strašila. Oni bazaju i tumaraju, otkad se smrkne, pa dok ne počnu pijevci pjevati i zdrava Marija zvoniti; onda se oni vraćaju u svoje grobove. Najviše se prikazuju na raskrscima putova obnoć i u onijem kućama, gdje se mrtvijem na pali svijeća i ne čini pomen za pokoj njihove duše.“ (Ardalić 2010: 269)

Tijekom terenskih istraživanja prikupio sam znatan korpus priča o povratku pokojnika među žive, odnosno o mjestima na kojima se u noćnim satima briše granica između ovostranog i onostranog. I Ardalić bilježi kazivanje u kojem je očito posebno stajalište prema noći (2010: 248-249):

„Vás nijedan nije putovao obnoć, koliko i ja, i svakog se stran apatijo. Moj brajko, dan je jedno, a noć je drugo. Od svega najgore se je obnoć odazvat pa makar te ko zvao. (...) Ta vidite li, braćo, ko je god sugranut (lud), da mu reku, da ga je *zovnuo iz noći*, jer svake váde i utvare vrzlaju se obnoć, na putove izlaze i raskšća, pa priziru ti se i u kući, a kamo li ne će na dvoru.“

Najčešći antagonisti ovakvih narativa su *vukodlaci*, *kodlaci* ili *kozlaci*, „živi mrtvaci“ (Krupa) koji su tijekom života bili ili naročito loši, nasilni muškarci (poput raznih hajduka), ili su to osobe koje se vraćaju među žive kako bi ispravile nepravde koje su učinili drugima tijekom života: „Dizali su se jer su ciljeve micali. Pa su morali ispraviti to što su za života napravili.“ (Kruševo)

Zanimljivo je kako i Ardalić bilježi određene razlike u percepciji vukodlaka kod katoličkog (*Bunjevaca*) i pravoslavnog (*Rišćana*) stanovništva, primarno u kontekstu „povukodlačenja“ (2010: 269-270):

„Pravoslavni se ne vukodlači nikakav, man da bi koji lemeš s polja ukrao; za toga drže da će se za neko vrijeme dignuti i za nogom lemeš vući. Tako da su neke trevljivali, koji su prebacili pro ramena pokrov, a za nogom im zvoni lemeš. Nego da se pravoslavni očajaju, vjeruje se, t. j. u grobu mogu stati, koliko hoće, a tijelo se ne raspone. Kod katolika toga nema, nego oni se dižu, protiv čega nose (najviše Boduli) zapise oko vrata, plaćaju neke mise, kosijere vinogradske u torbi nose, kad kuda obnoć putuju, a i štap od trna crnog protiv vukodlaka da je, kažu, dobar. Nego, čuo sam, gdje se Bunjevci diče i uznose, kad im se kaže, da se oni dižu, jer da je to lijepo poslije smrti doći obaći svoju kuću i vamiliju. Kažu naši da se ne vukodlače zato jer ih pop prelijeva posvećenim uljem, kad koji umre te kad se u grob polaže, a da to kod katolika nema.“

Međutim, građa prikupljena tijekom terenskih istraživanja daje naslutiti kako se s vremenom dvojnost koju Ardalić bilježi izgubila, odnosno zabilježeno je da nema razlike kod katolika i pravoslavaca, osim postupanja s potencijalnim vukodlakom. Drugim riječima, ako su sumnjali da se netko „diga“, ljudi bi se isključivo obratili svećenstvu za pomoć, ali strogo introkonfesionalno, za razliku od praksi vezanih uz uroke. Tako se kod katoličkog stanovništva postupak svodio na plaćanje tzv. *grgurskih misa*¹⁷ (Kruševo), dok se kod pravoslavnih samo „trebalo platit popu da moli“ (Kaštel Žegarski).

U predajama lokalnog stanovništva pojam vukodlak obuhvaća paletu noćnih prikaza, od naročito velike i „mrke“ životinje preko svojevrsnog hibrida čovjeka i zvijeri pa sve do gorostasne utvare s ljudskim karakteristikama. Vukodlak može nauditi čovjeku – gađati ga kamenjem, fizički nasrnuti na njega ili mu pomutiti razum, ali tijekom istraživanja nije zabilježen nijedan slučaj sa smrtnim ishodom.

Najčešća mjesta susreta s vukodlakom svakako su groblja ili putovi koji vode prema grobljima ili od njih, a posebno je zanimljivo to što je većina priča anegdotalnog tipa:

„Vukodlak? Mrtvac koji se digo! To bi bilo po noći, kao neki prikazi. Govorili su ljudi da bi bacali kamenje za njima po putu. To se svaki dan divanilo nekad, ko da su ih svaki dan viđali [smijeh, op. zap.]!“ (Krupa)

Sukladno s tim, vukodlak je ujedno i bio najomiljenije noćno „strašilo“:
„O kako su se strašili! Kad bi išli u voćke, ukrast, onda ti je ona klapa dječaka, na sebe bi metli bile lancune i išli obnoć. A onaj koji je čuva, kad ih je vidija odmah je pobiga. Pa je reko da je vidio da se neko diga, a ono mu pobrali sve [smijeh, op. zap.]...“ (Kruševo)

Zanimljivo je promatrati kako lokalno stanovništvo povezuje narative o pokojnicima uz pojedina mjesta u krajoliku. Najčešće je riječ o prostorima koji su ostali upisani u društvenom sjećanju zajednice kao pozornica nekih traumatičnih događaja iz prošlosti:

„Jedna je žena iz Benkovca pričala... Imali su staru kuću, a sinovi su bili u Njemačkoj i napravili novu kuću. A tu su ljudi poginili u drugom ratu di je ta kuća... I uopće nisu imali mira u toj novoj kući. Vaik neko bolestan, a kad odu doktoru sve u redu. Ili kad odu u Njemačku, isto. I onda su plaćali mise za sve te koji su pokopani dolje. I bilo je bolje.“ (Kruševo)

¹⁷ *Grgurske* ili *gregorijanske mise* obuhvaćaju trideset bogoslužja za pokojne tijekom određenog razdoblja (pojedini kazivači naglasili su kako je riječ o trideset misa u trideset dana, koje su služene dan za danom, dok su drugi napomenuli kako su se služile u malo duljem razdoblju, odnosno „onako kako su *vratri* rekli“).

Ili:

„Na Grumilici u Crnoj Puntici su u drugom ratu pobili neke ljude pa su nas čobane plašili da se oni prikažu obnoć. Da ne idemo tamo...“ (Kruševo)

Uz mjesta na kojima su počinjena ubojstva, u ovakvim su narativima ravnopravno zastupljene i lokacije samoubojstava:

„Moj pokojni stric bio u Americi i oslipija. I doša kuć, bogami ništa nije vidija. I htjeli se oni nešto diliti, bila su tri brata pa da bi zemlju podilili. I taj moj stric, on to nije moga podnit, da će se braća dilit i ode i utopi se u lokvi gore. Sekina lokva se to zvalo. I onda, kad god je neko proša gore, veli, eno vidija sam ga gore. Eno ga gore. Da se vraća tamo.“ (Kruševo)

Lokalno stanovništvo interpretira mjesta stradanja, odnosno mjesta na kojima je nastupila nasilna smrt, kao lokacije koje treba izbjegavati. Mjesto na kojem je nekog zatekla smrt potencijalno je opasno za žive što je moguće sagledati u kontekstu široko rasprostranjene predodžbe o njezinu zaraznom karakteru.

U tradicijskom kontekstu posmrtnih običaja lokalnog stanovništva važno mjesto zauzimaju prakse odmaranja s pokojnikom¹⁸ na vrlo specifičnim i tradicijom utvrđenim lokacijama (Sl. 3) koje se nazivaju *mirilima* (Kruševo, Medviđa) ili *počivalima* (Kaštel Žegarski, Golubić, Krupa). Kao što je slučaj s grobljima ili mjestima pogibije, i na njima su ljudi noću svjedočili nadnaravnim prizorima:

„Mirila, e to se ta vaik uspomena radi, kao svetoga Isusa kad su ga Džudije, znaš već... Pa onda i on bio mećat na ta mirila, tko to zna, ne znam. Ona se meću kad neko umre. Na njega se mećaju, na ta kamenja. Pop iđe, prikrsti mrtvaca i kad iđu na cimatorij, tu ga mećaju. I tu... Slušaj! Uistinu sam vidila. Sigurno! Mrtve dušu na mirilima. Tu budu.“ (Medviđa)

Ili:

„Na mirilima od Mršića vidila sam kako se duša stvara u bilo... To je bilo ko mačka, a nije mačka! Razumiš! I to uvijek u noći, točno u dvanaest sati.“ (Medviđa)

¹⁸ Više u Katić 2017.

Čest element u pričama ovog motiva jest susret s kakvom životinjom, uz karakterističan naglasak na paralizirajućem strahu izazvanom kod protagonista, koji bi nerijetko rezultirao bolešću: „Ima priča o mom pokojnom ujaku, on je umra u Americi poslije... Tu je išao kao momak, od onih kuća gore s prela, nije bilo ceste ni ništa, i prolazi pored... Prvo je bilo, kad je neko umro da se nosilo tuda. Tu je bilo to mjesto, mirilo, tako se to zvalo. Di bi ih stavili kad se nosilo na groblje... Mrtve. I moj taj ujak išao i na mirilu tom došlo malo pašče do njega, a ovaj ništa nego dalje... I pašče nestalo, a motalo mu se pod nogama! I uvati njega strah, tako da je jedva doša do prvih kuća tu. Kako danas kažu, paraliziralo ga od straha.“ (Kruševo)

Ili:

„A mater od ove jedne naše susjede, Marija se zvala, išla ona od sina, a okasnila. Bilo je već kasno, a ovi je odgovaraju. Kasno je, nemoj ić. Ali ništa ona, kaže imam kući dice, moram ić. I kako je išla pored mirila, ovca. Veli, skoči ovca prid nju. I kako god ide ona, tako ide i ovca. I kako su odmaknuli, tako dođe ovca na kamen gore i skoči dolje u lokvu, u tu vodu i nestade. A ova žena došla kući i ležala sedam dana od straha.“ (Kruševo)

Naposljetku, česta je predodžba kako se na ovim lokacijama duša „pokazuje“ u obliku sviće: „Vidilo se svega na mirilima. Tu su ona nama bila kod crkve. I kad je tu bija mrtvac, onda bi se tu digle one ploče i otišli bi. A rekli bi ljudi, vidili smo nekoga gore, vidili smo sviću kako gori tamo...“ (Kruševo)

Da je riječ o široko rasprostranjenoj predodžbi, svjedoče slični zapisi o *mirilima*, *bilizima* i povezanim praksama s područja južne Like, Velebitskog podgorja i drniškog kraja (Bonifačić Rožin 1955: 10; 1956a: 15-16, 17; 1956b: 14-15). Iako se u kontekstu etnološke struke ovaj fenomen širokog rasprostiranja najčešće interpretira kao duša pokojnika (Dronjić 2014: 196), on je nerijetko manifestacija noćne vještice – vještičje persone koja nije izravno povezana s nekom „sumnjivom“ osobom iz zajednice, nego je riječ o „nematerijalnoj“ pojavi poput malog svjetla ili samog osjećaja prisutnosti (Mencej 2006: 189-197). Nakraju, i u korpusu vjerovanja o zakopanom blagu moguće je naići na sličan podatak (Dronjić 2009: 255), posebno u Ivanjskoj noći (24. lipnja) kada „gore novci“ plavkastim plamenom (Gavazzi 1991: 109-110; Schneeweis 2005: 198).

sl. 3. Počivala uz cestu, okolica Obrovca. Foto: Matija Dronjić, 2012.

Zaključak

U tradicijskim predodžbama Bukovice vile su fantastična bića u liku neobično lijepih djevojaka kozjih nogu. Žive na Velebitu, a često se okupljaju kod bunara i izvora, oko kojih se mogu zamijetiti njihovi tragovi. Također, na ovim lokacijama predaje lokalnog stanovništva govore i o susretima s vilama, koje su u narativima protagonisti nerijetko zamijenili djevojkama iz sela. Iako se opisuju kao plahe, vile imaju naglu narav, a obzirom na to da je riječ o bićima natprirodnih sposobnosti, potrebna je posebna pozornost pri susretu s njima. Opće je raširena predodžba kako vila nagrađuje one koji joj iskažu poštovanje, ali i obratno. Kruševo se istaknulo kao zanimljiv lokalitet u odnosu na ostatak istraživanog područja u kontekstu priča o vilama iz nekoliko razloga: ponajprije, zabilježeno ih je razmjerno malo u odnosu na druge lokalitete te ih se često izjednačavalo s vješticama.

Na svim lokacijama obuhvaćenima istraživanjem vještice su smatrane *a priori* ljudskim bićima malicioznog karaktera i namjera. Uglavnom, riječ je o ženama dobro poznatima zajednici, za koje se vjeruje da imaju zle oči ili zao pogled, odnosno da mogu nauditi nekomu samo pogledom. S druge strane, zabilježeni su narativi o „noćnim“ vješticama koje su se viđale u obliku malog svjetla koje obilazi selo noću i šteti ljudima. Štoviše, pojedinci su istaknuli da mogu i ubiti čovjeka, pogotovo dijete. Uz vješticu, kazivači su nerijetko kao srodno biće navodili i moru. I jedna i druga rađaju se u plavoj košuljici, tj. amnionskoj ovojnici, a ako taj detalj roditelji dovoljno rano podijele sa svećenikom, to može pomoći. Ako nije tako, dijete će najprije postati mora, a zatim nakon udaje vještica. Prilikom istraživanja, većina kazivača istaknula je upravo spomenuti detalj kada bi bili zamoljeni da objasne zbog čega tvrde kako su vještice bile gotovo uvijek ženskog roda (makar su zabilježeni i pojedini navodi koji govore suprotno, ali bez konkretnijih podataka). I mora i vještica mogu letjeti, mogu se pretvoriti u životinju, mogu biti nevidljive i mogu se uvući u kuću kroz kakav procijep u zidu ili ključanicu. I jedna i druga pojavljuju se na kućnom pragu ili nakon ili neposredno uoči kakve nesreće ili zlodjela. More muče ljude u snu sisajući im prsa, pogotovo djecu i mlade, odnosno one koji su „meke krvi“. Široko je rasprostranjeno vjerovanje kako je moru moguće uhvatiti *in flagrante* te javno raskrinkati otkrivanjem njezina identiteta, nakon čega će izgubiti moć. Moguće je zaštititi se na druge načine, primjerice ako se prsa namažu bijelim lukom, mori će osoba biti odbojna pa će odustati, a ako se prsa namažu tintom ili ugljenom, na morinim usnama drugi će se dan vidjeti trag, pa će biti raskrinkana. Također, moguće je zaštititi se i nekim magijskim postupcima, s pomoću apotropeja, a jedan od njih je vješanjem šupljeg kamenčića o konac ispred ulaznih vrata kuće. Tijekom terenskog istraživanja zabilježen je i niz vrlo sličnih predaja tzv. motiva „ni o drvo, ni o kamen“ u kojima protagonist sumnja da je jedna od žena u kućanstvu vještica ili

igrom slučaja svjedoči kako izgovara formulu „ni o drvo, ni o kamen“ nakon čega na fantastičan način dobije sposobnost letenja i odleti na vještičji sastanak. U nadi da će je pratiti i razotkriti, protagonist izgovara pogrešne riječi („i o drvo, i o kamen“) nakon čega također poleti, ali zbog greške udari u svako drvo i svaki kamen na putu do lokacije sastanka, na koju nakraju dolazi sav izubijan. Bijesan, prokazuje „svoju“ vješticu te na nju fizički nasrće i odvodi je svećenicima koji je ispovijedaju nakon čega joj je oduzeta vještičja moć. Posebno je zanimljivo kako se u formulama nerijetko spominje orah, „vještičje“ drvo u mnogim južnoslavenskim tradicijama, odnosno općenito govoreći drvo uz koje se vežu predodžbe o nesreći, smrti i zagrobnom životu. U vjerovanjima stanovništva Bukovice vještice se mogu vidjeti na poklade, a aktivne su i na Jurjevo kada je posebno ugrožena stoka. Jedna od najraširenijih predodžbi o ovim osobama s nadnaravnim moćima jest da mogu indirektno ukrasti tuđoj kravi mlijeko, muzući je „na daljinu“. Međutim, vještice mogu naštetiti i ljudima ili njihovoj imovini, a najčešće sredstvo za kojim posežu u tim situacijama su uroci.

Doduše, mogućnost osobe da urekne nekoga ili nešto nije svojstvena isključivo vješticama, već je tijekom istraživanja zabilježeno vjerovanje kako i neki „obični“ ljudi imaju takve sposobnosti. Međutim, iako među kazivačima postoji konsenzus kako to nisu zlonamjerne osobe, one ne kontroliraju svoje natprirodne moći, pa je prema njima nužno ophoditi se s oprezom. Drugim riječima, nije naodmet izbjeći potencijalne pogubne situacije, odnosno takve bi se osobe izbjegavale koliko je to bilo moguće. Također, nekoga ili nešto moglo se ureći i putem pohvale ili ako bi se osoba čemu začudila. Kako bi se anuliralo djelovanje uroka, pristupalo se primarno magijskim radnjama, tzv. križanju, odnosno molitvi za skidanje uroka s elementima kršćanskih molitvi koje su izvodile uglavnom žene. Za pomoć se lokalno stanovništvo obraćalo i kleru, svećenicima vlastite ili druge vjere, s napomenom kako je potonje čak smatrano i boljim potezom, pogotovo u slučajevima kada se sumnjalo na bolesti stoke prouzročene urocima. Međutim, zabilježeno je kako je postojala još jedna instancija, a to su bili *valači* i *valačice*. Pučka etimologija dovodi naziv za ovakvu osobu u vezu s glagolom „valati“, u značenju „gledati“, primjerice „valati u grah“. *Valači* i *valačice* smatrani su vidovitim ljudima koji su oštećene mogli upozoriti na razne zakopane predmete ispod kuće, gospodarskih objekata ili obradivih površina, koji su potencijalno mogli biti izvor uroka. Najistaknutiji valač u društvenom sjećanju stanovništva istraživanog područja svakako je famozni Đuro Vukić iz Biovičina Sela (ili jednostavno Valač Đuro), čovjek kojeg su prema predaji vile naučile svemu što je znao, čiji se uspjesi naveliko prepričavaju te se mogu promatrati kao zasebna folklorna tema.

Tijekom istraživanja zabilježena je i znatna količina kazivanja (narativ je nešto drugo) na temu povratka pokojnika među žive. Vrijeme radnje ovih priča gotovo je bez iznimke noć, a njihovi glavni antagonisti su vukodlaci. Pojam vukodlaka obuhvaća velik broj različitih predodžbi o izgledu ovog „nemirnog“ pokojnika, od forme zvijeri preko hibrida čovjeka i životinje sve do divovske antropomorfizirane utvare koja se nadvija nad krajolikom. Lokalno stanovništvo ustrajalo je u

stajalištu da se među žive vraćaju oni koji su tijekom života bili loši ljudi (razni hajduci, razbojnici, kriminalci), a posebno oni koji su varali druge članove zajednice (koji su, primjerice, pomicali kamene međaše). Njihov povratak s jedne je strane interpretiran kao nemogućnost spokoja zbog loših djela, odnosno potreba da se iskupe za ono loše što su tijekom života učinili drugima. Iako mogu nauditi čovjeku, nije zabilježen nijedan slučaj susreta s vukodlakom koji bi doveo do smrti osobe. Kao mjesta noćnih susreta u predajama se ističu groblja, uz napomenu da je mnogo priča zapravo anegdotalnog karaktera te opisuju kako se netko želio našaliti sa svojim lakovjernim sumještanima. Uz groblja, lokalno stanovništvo upisuje narative o pokojnicima koji se vraćaju među žive i uz pojedina mjesta u krajoliku koja su povezana uz društvene traume, poput mjesta pogibija u vrijeme Drugog svjetskog rata. Ni mjesta na kojima su si ljudi sami oduzeli život nisu izuzeta iz ovakvih predodžbi. Stoga, može se zaključiti da lokalno stanovništvo interpretira mjesta na kojima je nastupila nasilna smrt kao lokacije koje treba izbjegavati jer ono što se na njima zbiva potencijalno je opasno za žive, što se može sagledati i u kontekstu široko rasprostranjene predodžbe o zaraznom karakteru smrti. U prilog tvrdnji ide i činjenica kako u tradicijskom kontekstu posmrtnih običaja lokalnog stanovništva važno mjesto zauzimaju prakse odmaranja s pokojnikom na vrlo specifičnim i tradicijom utvrđenim lokacijama koje se nazivaju *mirilima* (Kruševo, Medviđa) ili *počivalima* (Kaštel Žegarski, Golubić, Krupa), odnosno kako su i na ovim mjestima, koja su, figurativno rečeno, dotaknuta smrću, ljudi tijekom noći svjedočili nadnaravnim prizorima.

Arhivski izvori

Arhiv Jelić, kut. 1, II. Korespondencija, sv. Ardalić, Vlad., Arheološki muzej u Splitu, Split, s. a.

Arhiv Jelić, kut. 3, XII. Sjeverna Dalmacija, sv. Bukovica/Ervenik, Arheološki muzej u Splitu, Split, s. a.

Arhiv Jelić, kut. 1, XXIII. Narodno blago. folklor, Gradivo za prilog u Folklorničkom zborniku Jug. akademije u Zagrebu, Arheološki muzej u Splitu, Split, s. a.

Bonifačić Rožin, N., 1955: *Folklorna građa iz Lovinca i okolice*. Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku, rukopis 271.

Bonifačić Rožin, N., 1956a: *Folklorna građa iz Hrvatskog Primorja, pod Velebitom*. Institut za etnologiju i folkloristiku, rukopis 277.

Bonifačić Rožin, N., 1956b: *Folklor Drniške krajine*. Institut za etnologiju i folkloristiku, rukopis 262.

Bošković-Stulli, M., 1952: *Narodne pjesme, pripovijetke i običaji iz okolice Šibenika i Drniša*. Institut za etnologiju i folkloristiku, rukopis 102.

Bošković-Stulli, M., 1955: *Folklorna građa okolice Lovinca u Lici*. Institut za etnologiju i folkloristiku, rukopis 180.

Literatura

- Ardalić, V., 1899: Bukovica, narodni život i običaji, *ZbNŽO*, 4/1, 113-124.
- Ardalić, V., 2010: *Bukovica – narodni život i običaji*, Zagreb, Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“.
- Čiča, Z., 2002: *Vilenica i vilenjak: Sudbina jednog pretkršćanskog kulta u doba progona vještica*, Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Dronjić, M., 2009. Usmene predaje velebitskog podgorja, *Senjski zbornik*, 36, 245-274.
- Dronjić, M., 2012: Prilog istraživanju predaja o starom narodu na području Like i Podgorja, *Senjski zbornik* 39, 133-154.
- Dronjić, M., 2014: Prilog istraživanju vjerovanja u lepoglavskom kraju, *Etnološka istraživanja*, 18/19, 189-206.
- Dronjić, M., Katić, M., Kale, J., 2019: Etnološke osobitosti promatranog područja, u: *Studija zaštite karaktera krajolika rijeke Krupe*, ur. Katić, M., Sveučilište u Zadru, Zadar, 45-60.
- Fortis, A., 2004: *Put po Dalmaciji*, Split, Marjan tisak.
- Gavazzi, M., 1988: *Godina dana hrvatskih narodnih običaja*, Zagreb, Hrvatski sabor kulture.
- Katić, M., 2017: *Smrt u dalmatinskom zaleđu: mirila od rituala do teatra*, Zagreb, Naklada Ljevak.
- Katić, M., 2019: *Studija zaštite karaktera krajolika rijeke Krupe*, Zadar, Sveučilište u Zadru.
- Lulić-Štorić, J., 2000: Magija u seoskoj tradicijskog kulturi Bukovice, *Ethnologica Dalmatica*, 9, 63-70.
- Marks, Lj., 2007: 'Ni o drvo, ni o kamen...': Magične formule u hrvatskim predajama o vješticama, *Narodna umjetnost*, 44/2, 27-42.
- Mencej, M., 2006: *Coprnice so me nosile: Raziskava vaškega čarovništva v vzhodni Sloveniji na prelomu tisočletja*, Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulurno antropologijo.
- Pócs, É., 1999: *Between the living and the dead*, Budimpešta & New York, CEU Press.
- Roksandić, D., 2011: Vladimir Ardalić o sebi i drugima – drugi i Ardalić, *God. Titius*, 4/4, 19-56.
- Schneeweis, E., 2005: *Vjerovanja i običaji Srba i Hrvata*, Zagreb, Golden marketing – tehnička knjiga.
- Šešo, L., 2014: Od mitske do poželjne baštine. Ravnokotarsko brdo Vrčevo, *Godišnjak Titius*, 6-7, 575-586.
- Šešo, L., 2016: *Živjeti s nadnaravnim bićima: Vukodlaci, vile i vještice hrvatskih tradicijskih vjerovanja*, Zagreb, Jesenski i Turk.
- Vinšćak, T., 2002: *Vjerovanja o drveću u Hrvata u kontekstu slavističkih istraživanja*, Jastrebarsko, Naklada Slap.